

II. Bayezid Devri Tarihçiliği ve İlk Standart Osmanlı Tarihleri

Abdülkadir Özcan*

Özet

XV. yüzyıl ortalarında başlayan Osmanlı tarihçiliği İstanbul'un fethinden sonra canlı bir döneme girdi ve çok sayıda eser kaleme alındı. Ancak ilk standart Osmanlı tarihleri II. Bayezid döneminde yazıldı. Bu eserlerin ortaya çıkmasında Sultan Bayezid'in özel ilgisinin olduğu kesindir. Makalemizde II. Bayezid devrinde yazılmış umumi ve hususi nitelikteki eserler üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tarihçiliği, II. Bayezid, Tevârih-i Âl-i Osman.

Historiography in the reign of Sultan Bayezid II and the first standard Ottoman Histories

Abstract

Ottoman historiography, which started at the midst of the fifteenth century, entered into a lively period and many works were put down on paper. But the first standard Ottoman histories were written in Sultan Bayezid II's reign. It is certain that Sultan Bayezid II showed a particular interest for the emergence of these works. In this article, general and private works, written in the reign of Sultan Bayezid II, were examined.

Keywords: Ottoman Historiography, Sultan Bayezid II, Tevârih-i Âl-i Osman

* Prof. Dr., Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, İstanbul/Türkiye, aozcan@fsm.edu.tr

Kuruluşu efsanelerle dolu olan Osmanlı Devleti'nin tarihçiliği menâkıb-nâme ve destanlarla başlamıştır. Bunlardan Yahşi Fakih'e ait *Menâkıb-ı Âl-i Osman*'ın metni bize ulaşmamış; fakat başta Âşıkpaşazâde ve Neşrî olmak üzere bazı tarih müellifleri tarafından kaynak olarak kullanılmıştır¹. Ahmedî'nin İskendernâme'sinin sonuna dercettiği *Dâsitân-ı Tevârih-i Mülûk-i Âl-i Osman*'ın ise birçok nüshası bize ulaşmış ve kaynak olarak kullanılmıştır. Bu manzum eserin en önemli özelliği *Menâkıbnâme* gibi Osmanlı tarihinin ilk dönemleri için özgün bir kaynak olmasıdır. Bu durumda kuruluş devrinin ilk asrı olan XIV. yüzyıldan günümüze orijinal bir Osmanlı tarihinin intikal etmemiş olduğu söylenebilir. Bu asrın tarihi Pachymeres, Nicephoros, Kantakuzenos ve İbn Battuta gibi çağdaş Bizans ve Arap seyyah ve tarihçilerinin eserleri ile bazı menâkıbnâmelere ve daha sonraki kaynaklara dayanır². II. Murad döneminde (1421–1444; 1451–1453) Arapça ve Farsça'dan başlayan tercüme ve telif faaliyetleri Osmanlı tarihçiliğinin oluşmasında ve gelişmesinde etkili olmuştur. Yazıcıoğlu Ali'nin İbn Bîbî'den geniş ilâvelerle yaptığı *Târih-i Âl-i Selçuk* bunun güzel bir örneğidir. *Tarihî Takvimler* ile *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman* yazımı yine bu dönemde başlamış ve devam etmiştir. Oldukça eski bir geleneğe sahip olan İslâmî dönem astronomisinin son tipik örnekleri olan *Tarihî Takvimler* münecimler tarafından hazırlanır, burada önemli siyasî ve tabîî olayların kronolojik listesi verilirdi. Bu yönüyle saray münecimlerinin ilk vak'ânüvisler olduğu düşünülebilir. En eskisi bu padişah döneminden kalan *Takvim* düzenlemesi II. Mehmed zamanında da sürmüştü ve bunların bir kısmı günümüze ulaşmış ve yayımlanmıştır. Sultan Murad döneminin bir başka telif faaliyeti ise ilk ansiklopedik çalışmalar ile gazânâme türü eserlerin de ortaya konulmuş olmasıdır. Ancak gazânâmeye benzeyen fetihnamelerin varlığı biraz daha eskiye gitmektedir. Anonim mensur *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehemmed* adlı eser bu türe güzel bir örnektir³.

İstanbul'un fethinin ardından her alanda olduğu gibi, tarih yazımında da canlanma olmuş; *Behcetü 'l-tevârih*, *Tevârihu's-selâtini 'l-Osmâniyye* ve *Düsturnâme-i Enverî* gibi ilk umumi ve kronik türü eserler bu dönemde kaleme alınmıştır. Yarı resmî nitelikte sayılabilecek ve bir nevi saray tarihçiliği olan şehnameci-

- 1 Son dönem Osmanlı bürokrat tarihçilerinden Hayrullah Efendi (ö. 1866) ünlü tarihinde bu *Menâkıbnâme*'yi gördüğü eserler arasında zikretmesi eserin varlığının çok önemli göstergesi olarak kabul edilebilir.
- 2 Daha geniş bilgi için bk. Feridun Emecen, "Gazâya Dâir": XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti", *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995, s. 191–197.
- 3 nşr. Halil İnalçık – Mevlûd Oğuz, Ankara 1978. Kuruluş devri tarih yazıcılığı için bk. Fahmeddin Başar, "İlk Osmanlı Tarihçileri", *Türkler*, XI (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, XI, 409–416; Abdülkadir Özcan, "Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 1 (2013 Bahar), s. 271–293.

lik de Fatih devrinde başlamış, bu türün Muâlî'nin *Hünkârname*'si, Kâşifi'nin *Gazânâme-i Rum*'u ve Mehmed b. Hacı Halil el-Konevî'nin *Târih-i Âl-i Osman*'ı gibi bazı örnekleri günümüze intikal etmiştir. Gerçekten fetih sonrasında İstanbul'a gelen birçok Acem asıllı şair Sultan Mehmed tarafından saraya alınmış ve yazdıkları eserler karşılığında kendilerine ücretler verilmiştir⁴. Bunlardan Mehmed el-Konevî eserini Fatih'in emriyle yazmaya başlamış ve II. Bayezid devrinde de devam ettirmiştir⁵.

Osmanlı Tarih yazıcılığında II. Bayezid devrinin müstesna bir yeri vardır. Zira ilk standart Osmanlı tarihlerinin müellifleri olan Âşıkpaşazâde, Neşrî, İdris-i Bitlisi ve Kemalpaşazâde eserlerini bu dönemde yazmışlardır. Bunların dışında birçok tarihçi de ya Osmanlı'nın zuhurundan başlayan ya da sadece kendi dönemlerinin olaylarını veren eserler kaleme almışlardır. Birçok anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'ın da telif edildiği II. Bayezid dönemindeki bu bolluğun başlıca sebebi, bu padişahın müelliflere gösterdiği ilgi ve yaptığı teşviklerde aranmalıdır. Gerçekten daha önceleri umumi İslâm tarihi çerçevesi içinde mütevazı bir yere sahip olan Osmanlı Devleti'nin tarihi bu dönemde daha geniş ve müstakil olarak ele alınmıştır. Aşağıda bu dönem tarihçiliği ve tarihçileri aşağıda kısa bir kompilyasyon şeklinde ele alınmıştır.

Esas olarak II. Mehmed döneminin tarihini yazan **Tursun (Dursun) Bey** (ö. 1491'den sonra) eserini II. Bayezid döneminde 1490–1495 yılları arasında tamamlamıştır. İstanbul'un fethine katılan müellif fetih sonrasında şehrin emlâk sayımı hizmetinde bulunmuş, daha sonra Fatih'in bazı seferlerine katılmış ve uzun süre Veziriazam Mahmud Paşa'nın maiyetinde Divan kâtipliği yapmış ve onun bütün seferlerine katılmıştır. Muhteva olarak adından da anlaşılacağı üzere Fatih devri olaylarının tarihi olan eserde, II. Bayezid devrinin ilk yedi senesi olayları da kısaca özetlenir. Eserin giriş kısmında padişahlık ve saltanat müessesesi hakkında verilen bilgiler dikkate şayandır. Tursun Bey eserini sürekli himayesini gördüğü Mahmud Paşa'ya ithaf etmiştir. Başlıca kaynağı müellifin gözlemleri ve Kıvamî'nin *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*'i olan eser, daha sonra başta Kemalpaşazâde olmak üzere birçok tarihçi tarafına kaynak olarak kullanılmıştır. Dili devrine göre oldukça ağır olan eserin günümüze beş nüshası ulaşmıştır. *Târih-i Ebû'l-Feth* ilk olarak Mehmed Ârif Bey tarafından *Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ilavesi olarak 1330 yılında; Mertol Tulum tarafından 1977'de; H. İnalcık ve R. Murphy tarafından ise tıpkıbasımı ile birlikte 1978

4 Fatih devri tarihçiliği için bk. Abdülkadir Özcan, "Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İstanbul'un Fethinin 550 Yılı Özel Sayısı (2003/1), sayı 14, s. 55–62.

5 Robert Anhegger, "Mehmed b. Hacı el-Konevî'nin Tarih-i Âl-i Osman'ı" *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1952, II/3–4, s. 51–66.

yılında Chicago’da yayımlanmıştır⁶.

Dönemin standart tarihlerine geçmeden önce birkaç tarihçiden ve eserinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bunlardan **Oruç b. Âdil** (ö. 1503’ten sonra) hakkın-da bilinenler, Edirne’de doğduğu, babasının adının Âdil ve mesleğinin kazzazlık olduğu, burada kâtiplik yaptığı ve bir vakıf kurduğudur⁷. XV. yüzyıl sade Türkçesinin özelliklerini yansıtan *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinin bir versiyonu 1490’lı yılların başlarına, diğer versiyonu ise 1503’e kadar gelir. Eserin kaynak değeri yüksek bölümleri Fatih Sultan Mehmed ve II. Bayezid dönemlerine ait kısımlardır. Müellifin, eserini II. Bayezid’e takdim etmiş olabileceği söylenebilir. *Oruç Bey Tarihi*’nin günümüze altı yazmasının intikal ettiği bilinmektedir. Oruç Bey, kaynak olarak Osmanlı öncesi kısım için *Elvan Çelebi Menâkıbnâmesi*’ni, Osmanlı dönemi için ise ya Yahşi Fakih’in *Menâkıbnâme*’sini veya bundan yararlanılarak yazılmış anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*’lardan birini, *Tarihî Takvimler’i ve Âşıkpaşazâde Târîhi*’ni kullanmış olmalıdır. Bu arada bazı raviler ile görgü şahitlerinden yararlandığı ve kendi gözlemlerini değerlendirdiği de söylenmelidir. Oruç b. Âdil’in *Tevârih-i Âl-i Osman*’ı daha sonra Kemalpaşazade, Hoca Sadeddin efendi, Gelibolulu Mustafa Âlî ve bazı anonim *Tevârih-i Âl-i Osman* müellifleri⁸ ve Tayyazâde Atâ Bey tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Manisa’da ve yurt dışında yazma nüshaları bulunan *Oruç Bey Tarihi* aşağıda sözü edilecek Âşıkpaşazâde ve Neşrî’nin tarihlerini tamamlayacak değerde bir kaynaktır. Eserin Oxford ve Cambridge nüshalarını Franz Babinger 1925 yılında Hannover’de yayımlamış, onun bu çalışmasını 1972 yılında Nihal Atsız sadeleştirerek yeni harflerle neşretmiş ve sonuna eserin Manisa yazmasının fotokopisini eklemiştir. *Tevârih-i Âl-i Osman*’ın son yayını Necdet Öztürk gerçekleştirmiştir (İstanbul 2007)⁹. Richard Franz Kreutel ise eseri *Haniwaldanus Anonimi* ile birlikte Almanca’ya çevirmiş ve *Osmanische Geschichte* serisinin on birinci cildi olarak yayımlamıştır¹⁰ (Graz-Wien-Köln 1978).

Dönemin ikinci tarihçisi **Ruhi Çelebi**’dir (ö. 1522). Hayatı hakkında bilinen-

-
- 6 Tursun Bey, *Târîh-i Ebû'l-Feth* (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977; Kenan İnan, “Sade Nesirden Süslü Nesire: Fatih’in tarihçisi Tursun Bey ve Tarih Yazma Tarzı”, *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 293–300; Erhan Afyoncu, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Araştırma Rehberi*, İstanbul 2007, s. 24–25.
- 7 Irène Beldiceanu-Steinherr, “Un legs Pieux du Chroniqueur Uruj”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London, XXXIII (1970), s. 359–363.
- 8 Necdet Öztürk, “Oruç Beğ Tarihi ile Türkçe Anonimler Kronikler Arasındaki İlişkiye Dair”, *Bir* (1996), s. 117–125.
- 9 Babinger, s. 25–27; Faik Reşit Unat, “Oruç”, *İA*, İstanbul 1988, IX, 418–419; Abdülkadir Özcan, “Oruç b. Âdil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 2001, XXXIII, 425–426.
- 10 Türkçesi için bk. N. Öztürk, *Haniwaldanus Anonimi’ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481–1512)*, İstanbul 1997.

ler *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eseri ile bundan faydalanan Âlî ve Münecimbaşı'nın verdiği bilgilere dayanır. Eğitimi tamamladıktan sonra Ruhi Çelebi'nin bir süre müderrislik ve Divan-ı Hümayun kâtipliği yaptığı bilinmektedir. Aslında eserin, XVI. asrın ilk çeyreğinde yaşamış birkaç Ruhi'den hangisine ait olduğu net olmamakla birlikte, ünlü şeyhülislâm Zembili Ali Efendi'nin oğlu olması ihtimali kuvvetlidir. *Ruhi Tarihi*'nin üslûp bakımından sade ve devrinin özelliklerini yansıttığı söylenebilir. “Mebâdî” ve “Metâlib” adlarıyla iki ana bölümden oluşan eserin ilk kısmı umumi mahiyette, ikinci kısım ise sekiz bölüm halinde Osmanlı Devleti tarihine dairdir. Ruhi, eserini II. Bayezid'in tarih teliflerine verdiği önem ve yaptığı teşviklerden dolayı yazdığını belirtir ve 1511 yılına kadar getirir. Ruhi'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ının 1421 yılına kadar gelen kısmı Ahmedî'nin *Dâsitân*'ına, mahiyeti bilinmeyen bir kaynağa, *Anonim*'lerden birine, Yazıcıoğlu'nun *Târih-i Âl-i Selçuk*'una, bazı menâkıbnâmelere, *Âşıkpaşazâde Tarihi*'ne ve bazı meçhul eserlere dayanılarak yazılmıştır. Özellikle 1446'dan sonrası için verdiği bilgiler orijinal olup Lütü Paşa, Âlî Mustafa Efendi ve Münecimbaşı Ahmed Dede tarafından kullanılmıştır. Beş yazma nüshasının varlığı bilinen eserin şüpheli Oxford Bodleian Kütüphanesi yazması 1992 yılında Yaşar Yücel ve H. Erdoğan Cengiz tarafından Ankara'da yayımlanmıştır¹¹. Eser ayrıca kısmen Ménage tarafından neşredilmiştir¹².

Dönemin bir başka tarihçisi **Bihîştî Ahmed Sinan Çelebi**'dir (ö. 1512'den sonra). Aslında bir şair olan Bihîştî, rivayete göre Osmanlı edebiyatında ilk *hamse* yazardır. Fetih sonrası İstanbul'a ilk girenlerden Karıştıran Süleyman Bey'in oğludur. Sarayda yetişti ve II. Bayezid'in yakınlarından oldu. Fakat daha sonra gözden düşerek İran'a gitti, orada Ali Şir Nevaî ve Molla Câmî ile görüştü. Hüseyin Baykara'nın araya girmesiyle İstanbul'a döndü, padişah tarafından affedildi ve onun çeşitli iltifatlarına mazhar oldu, II. Bayezid devri sonlarında öldü. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan başlayan *Târih*'i sekiz bölümden oluşur. Önemli ölçüde *Neşri Tarihi*'ne ve *Heşt Bihîşt*'e dayanan *Târih-i Bihîştî* bilhassa II. Bayezid devri için orijinal bir kaynak olup, bu padişah ile kardeşi Cem arasındaki olaylar hakkında detaylı bilgiler verir. Bihîştî Sinan II. Bayezid devrini yazarken gözlemlerini ve bazı şifâhî rivayetleri değerlendirmiştir. Eserin İstanbul'da ve Londra'da yazma nüshaları vardır¹³.

11 M. Kemal Özergin, “Rûhî”, *İA*, İstanbul 1988, IX, 764–765; *TTK-Belgeler*, XIV/18, s. 359 vd.; Yusuf Küçükdağ, “Rûhî Çelebi”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 206–207.

12 V.L. Ménage, “Edirneli Rûhî'ye Atfedilen Osmanlı Tarihi'nden İki Parça”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 311–333.

13 Ménage, V. L., “Bihîstî”, *Eİ2* (İng.), Leiden 1954, I, 1210; Hasan Aksoy, “Bihîstî Ahmed Sinan Çelebi”, *DİA*, İstanbul 1992, VI, 144–145. Eser üzerinde Fatma Kaytaş tarafından doktora çalışması yapılmış olup, aynı araştırmacı *Bihîstî Tarihi*'nin tam bir yazma nüshası üzerinde çalışmasını sürdürmektedir. Eser Türk Tarih Kurumu'nda basılacaktır.

II. Bayezid devri tarihçilerinden olan **Kemal**'in (ö. 1490'dan sonra) Türkçe manzum eserinin adı *Selâttinnâme* veya *Tevârih-i Âl-i Osman*'dir. Müellif hakkındaki bilgiler sadece eserine dayanır. *Selâttinnâme*'yi 1490'da tamamlayan Kemal'in bize ulaşmamış başka manzum eserleri de vardır. Bilinen tek nüshası İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde olan *Selâttinnâme* 3029 beyitten oluşan mesnevi tarzında yazılmış bir Osmanlı tarihidir. II. Bayezid adına yazdığı bu eseri ile padişaktan bir şeyler koparmayı düşünen Kemal, o dönemde Farsça yazılmış eserlere rağbet edildiğinden buna nail olamamıştır. Bazı olayları hikâyelerle veren Kemal, kaynak olarak başta Şükrullah'ın *Behcetü'l-tevârih*'i olmak üzere daha önce yazılmış tarihleri kullanmıştır. Osmanlı Devleti'nin kuruluş yılları ve dönemi hakkında farklı bilgiler ihtiva eden *Selâttinnâme*, özellikle II. Bayezid devri için önemli bir kaynak olduğu halde daha sonraki tarihçiler tarafından kullanılmamış, belki de bilinmemiştir¹⁴. Eser Necdet Öztürk tarafından neşredilmiştir¹⁵.

II. Bayezid devrinin asıl ünlü tarihçisi XIV. yüzyıl sonlarında o dönem Amasya'sında doğmuş, bir asra yakın yaşamış ve 1480'li yılların ortalarında ölmüş olan **Âşıkpaşazâde Derviş Ahmed Âşıkî**'dir. *Garibnâme* müellifi Âşık Paşa'nın torunu olan Derviş Ahmed iyi bir tekke eğitimi almış, çok gezmiş, birçok savaşa katılmış, kuruluş ve gelişme devirlerinin önemli olaylarına şahit olmuştur. 1476'dan sonra adeta inzivaya çekilmiş, yapılan teklif üzerine bildiklerini yazmaya başlamıştır. *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı eserinin Yıldırım Bayezid'e kadar gelen kısmı için, mahiyeti meçhul *Yahşi Fakih Menâkıbnâmesi*'nden yararlanmış; bazı olayları şifahî kaynaklardan nakletmiş; Ahmedî'nin manzum *Dâsitân*'ından nakillerde bulunmuş; II. Murad ve sonrası için de genellikle müşahedelerine yer vermiştir. Birçok yazması bulunan *Tevârih-i Âl-i Osman*, *Âşıkpaşazâde Târihi* adıyla 1332 yılında Âlî Bey, 1929'da Friedrich Giese, 1949'da ve 1970'te Nihal Atsız, 2003 yılında Kemal Yavuz ve Yekta Saraç ve son olarak da Necdet Öztürk tarafından 2013'te yayımlanmıştır. İlk standart Osmanlı tarihlerinden sayılan eser, daha yazıldığı devirde Neşrî'nin ve İbn Kemal'in kaynaklarından olmuş, fakat tarih yazıcılığında İran ve Arap ekollerinin tesiriyle hafife alınarak uzun süre unutulmuş ve XIX. yüzyılda Hammer'den sonra kaynak değeri tekrar takdir edilmiştir. Konuşma diline yakın bir Türkçe ile ve özellikle askerî zümreler arasında okunmak üzere soru-cevap şeklinde yazılmış halk destanı niteliğinde bir eser olan *Tevârih-i Âl-i Osman* Anadolu'nun Türkleşmesinde büyük rol oynayan Ahiyân-ı Rum, Gaziyân-ı Rum, Abdalân-ı Rum ve Bacıyân-ı Rum gibi yarı askerî sivil toplum kuruluşları hakkında kıymetli bilgiler veren yegâne kaynak duru-

14 Robert Anhegger, "Selâttinnâme Müellifi Kemal", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/4 (1952), s. 447-470.

15 *XV. Yüzyıl Tarihçilerinden Kemal, Selâttinnâme (1299-1490)*, Ankara 2001.

mundadır¹⁶. Âşıkpaşazâde başta Fatih Sultan Mehmed olmak üzere gerektiğinde padişahları ve devlet büyüklerini eleştirmekten çekinmemiştir.

Bu dönem tarihçilerinden **Neşrî**'nin (ö. 1520) hayatı hakkında fazla bilgi bulunmamakla birlikte, bazı verilerden ilmiyeye mensup olduğu ve Yavuz Sultan Selim devri başlarında öldüğü anlaşılmaktadır. *Neşrî Târîhi* adıyla yayımlanan *Kitâb-ı Cihânnümâ* aslında bir dünya tarihi olarak kaleme alınmaya başlanmış, fakat günümüze sadece Osmanlı kısmı ulaşmış olmalıdır. Bu durumda eserin Osmanlı öncesi kısmı ya hiç yazılmamış veya yazılmış fakat bize ulaşmamıştır. II. Bayezid'e ithaf ettiği eserinin baş kısmında müellif, Oğuz Han ve nesebi hakkında bilgiler verdikten sonra, kısaca Anadolu Selçukluları'ndan da söz eder. Mevcut nüsha Osman Gazi'den 1494 yılına kadar gelir. Başlıca kaynağı olan *Âşıkpaşazâde Tarihi*'ni âdeta sistemleştiren ve kuruluş devriyle ilgili rivayetleri standartlaştıran Neşrî, böylece ilk tenkidî ve terkibî Osmanlı tarihini meydana getirmiş, Âşıkpaşazâde'nin soru-cevaplarını hikâyeleştirmiş, bazı kısımları da tadil etmiştir. Başta *Tarihî Takvimler*'den biri olmak üzere başka kaynaklara da başvurularak yazılan¹⁷ *Neşrî Tarihi*, daha zamanında İdris-i Bitlisî ve daha sonra Hoca Sadeddin Efendi, Gelibolulu Âlî Mustafa ve Münecimbaşı Ahmed Dede gibi büyük tarihçilerin başlıca kaynağı olmuştur. Ancak zamanla *Âşıkpaşazâde Tarihi* gibi unutulmuş *Kitâb-ı Cihannüma* XIX. yüzyılda Avusturyalı ünlü müsteşrik Hammer'in kaynakları arasına girmesinden sonra tekrar rağbet görmüş ve önemli bir kaynak olarak kullanılmaya başlanmıştır. Şimdilik günümüze yedi nüshasının ulaştığı bilinen *Kitâb-ı Cihânnümâ*'nın iki versiyonu vardır. 1485–1493 yılları arasında yazılmış olması muhtemel eserin neşri iki cilt olarak 1949 ve 1957 yıllarında Ankara'da Faik Reşit Unat ve Mehmet Altay Köymen; 1951 yılında faksimile halinde Leipzig'te Fr. Taeschner; son olarak da Necdet Öztürk tarafından gerçekleştirilmiştir (İstanbul 2008)¹⁸. İlk neşir Taeschner tarafından eleştirilmiştir. Hadiseleri doğru tespit etme endişesi taşımış olmasından dolayı *Kitâb-ı Cihânnümâ*'nın ilk bilimsel tarih telifi, müellifinin de gerçeği arayan ilk gerçek Osmanlı tarihçisi olduğu söylenebilir.

II. Bayezid devrinde doğrudan padişah emriyle yazılmış iki tarih, bazı yönleri ile diğerlerinden ayrılır. Bunlardan **İdris-i Bitlisî**'nin (ö. 1520?) *Heşt Bihîşt* adlı eseri Osmanlı tarih yazıcılığında bir dönüm noktası kabul edilebilir. Akkoyunlu

16 M. Fuad Köprülü, “Âşık Paşa-zâde”, *İA*, İstanbul 1940, I, 706–709; Abdülkadir Özcan, “Âşıkpaşazâde”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 6–7; Halil İnalçık, “Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?”, *Söğüt'ten İstanbul'a* (Derleyenler: Oktay Özel-Mehmet Öz), Ankara 2000.

17 H. İnalçık Neşrî'nin ilk üç Osmanlı padişahı ve Fetret devri olayları için *Menâkıbnâme*'yi kullandığını belirtir (*Kuruluş Devri Osmanlı Sultanları, 1302–1481*), İstanbul 2010, s. 123.

18 Şehabeddin Tekindağ, “Neşrî”, *İA*, İstanbul 1988, IX, 214–216; V. L. Ménage, *Neshri's History of the Ottomans: The Sources and Development of the text*, London 1964; Abdülkadir Özcan, “Neşrî”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 20–22.

sarayında bir münşî olan Bitlisî, daha buradan gönderdiği mektuplarıyla Osmanlı padişahının dikkatini çekmişti. Bu devletin Safevî istilasına maruz kalması ve inkırazı üzerine padişahın davetini kabul ederek 1502 yılında Osmanlı Devleti'ne iltica eden İdris, II. Bayezid'in, herkesin rağbet edeceği, mükemmel, belagatli, zarif ve latif bir tarih yazmasını emretmesi üzerine Farsça olarak kaleme aldığı *Heşt Bihişt*'i 30 ayda 1506 yılında tamamlamıştır. "Ketîbe" başlığı altında ilk sekiz Osmanlı padişahının dönemlerini konu alan eserde, Osmanlı saray ve devlet teşkilâtının da bulunması önemli bir özelliğidir. Ancak padişahтан umduğunu bulamayan müellif hacca gitmiş, buradan gönderdiği şikâyetnâmesinde "*haksızlığa uğradığını ve kendisine vaad edilenlerin verilmediğini*" belirterek İstanbul'a dönmemiştir. Bu arada eserin dibace ve sonuç kısımlarını kasıtlı olarak eksik bırakmış, hatta buralarda gerçekleri herkese açıklayacağı tehdidinde bulunmuştur. Yavuz Sultan Selim zamanında, onun özel daveti ve iltifatlarıyla İstanbul'a dönen Bitlisî, eksik bölümleri tamamlayarak eserini bu padişaha sunmuştur. İdris-i Bitlisî bu hükümdarın Doğu ve Güney politikalarında etkili olmuş, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun savaşız olarak Osmanlı idaresine girmesinde önemli rol oynamıştır¹⁹. Kaynaklarından pek söz etmese de İdris'in, Neşrî'nin *Kitâb-ı Ci-hannümâ*'sından, Âşıkpaşazâde'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ından ve muhtemelen Şükrullah'ın *Behcetü'l-tevârih*'i ile Ruhî Çelebi'nin eserinden yararlanmıştır. Osmanlı tarih yazıcılığında belâgatlı ve mübalâğalı Acem tarih yazıcılığının başlamasına sebep olan İdris-i Bitlisî, daha sonra özellikle Hoca Sadeddin Efendi üzerinde etkili olmuş; bu arada Gelibolulu Mustafa Âlî, Bosnalı Koca Hüseyin ve Münecimbaşı gibi büyük tarihçilere tesir etmiştir. I. Mahmud zamanında muhtasar bir tercümesi yapılan²⁰ *Heşt Bihişt*, birçok yazma hatta müellif nüshaları bulunmasına ve büyük şöhretine rağmen henüz yayımlanmamış ve birkaç cildi dışında ciddi tetkiklere konu olmamıştır²¹. İdris-i Bitlisî, Yavuz devri için bir de Selimnâme kaleme almıştır. Müsvedde halindeki bu eser daha sonra oğlu tarafından *Selimşahnâme* adıyla temize çekilip ikmal edilmiş ve Hicabi Kırlangıç tarafından yayımlanmıştır (Ankara 2001).

19 Abdülkadir Özcan, Abdülkadir Özcan, "Heşt Bihişt", *DİA*, XVII, 271–273; a. mlf., "İdris-i Bitlisî", *DİA*, XXI, 485–488; "Yavuz Sultan Selim'in Kürt Politikası", *Derin Tarih* (Temmuz 2013), sayı 16, s. 53–59; aynı müellif, "Yavuz Ömrünü İslâm Birliğine Adamıştı", *Derin Tarih* (Eylül 2013), sayı 18, s. 76–83.

20 Yazması için bk. Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat, nr. 196. Son ketîbesi eksik olan bu çeviri M. Karataş – Selim Kaya ve Yaşar Baş tarafından yeni harflere çevrilerek yayımlanmıştır (Ankara 2008).

21 Mehmet Şükrü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu: Bitlisli İdris'in Heşt Bihişt Adlı Eserine Göre*, Ankara 1934. Son yıllarda tarafımdan Vural Genç'e eserin birinci ketîbesi üzerinde bir yüksek lisans çalışması yaptırılmıştır (İdris-i Bitlisî, *Heşt Behişt, Osman Gazi Dönemi, Tahlil ve Tercüme*, İstanbul 2007). Fatih devrine dair yedinci ketîbe üzerinde ise yine tarafımdan Muhammed İbrahim'e doktora tezi hazırlattırılmıştır. Bu çalışma yayın aşamasındadır. Sekizinci ketîbe üzerinde ise V. Genç'in doktora çalışması devam etmektedir.

II. Bayezid'in emriyle bu defa Türkçe Osmanlı tarihi yazan bir başka müellif, en büyük İslâm âlimlerinden olan **İbn Kemal**'dir (ö. 1534). Büyük babası Kemal Paşa'ya nispetle **Kemalpaşazâde** diye de anılan müellifin asıl adı Şemseddin Ahmed'dir. II. Bayezid'in bazı seferlerine katılmış, sonra ilmiyeye girmiş, eğitimini tamamladıktan sonra çeşitli yerlerde müderrislik ve birçok yerde kadılık yapmıştır. Taşlık Medresesi müderrisi iken II. Bayezid tarafından İdris'in Farsça tarihine âdeta nazire olarak bu defa Türkçe bir Osmanlı tarihi yazmakla görevlendirilen İbn Kemal *Tevârih-i Âl-i Osman* adlı büyük eserini meydana getirmiştir. Bu arada çoğu dinî konularda 200 civarında eseri bulunan Kemalpaşazade'nin *Tevârih-i Âl-i Osman*'ı her biri bir padişah dönemine ayrılan **defter**lerden oluşur. Müellif ilk sekiz defteri II. Bayezid devrinde yazmış ve saltanatının sonlarına doğru bu padişaha sunmuştur. Daha sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın isteğiyle II. Bayezid'in son yılları, Yavuz Sultan Selim ve 1526'da Macaristan'ın fethine kadar Kanuni devirlerini de yazmış; böylece eser her biri müstakil bir cilt içinde 10 deftere çıkmıştır. Ancak eserin Çelebi Mehmed devrine ait olan beşinci defterinin mevcudu yoktur. II. Murad devrine dair altıncı defter ise 1443 yılına kadar gelmekte olup eksiktir Yavuz Sultan Selim devrine dair dokuzuncu defteri bu padişahın Çaldıran'dan Amasya'ya dönüşü ile son bulmakta, müellifin bizzat katıldığı Mısır seferi yer almamaktadır. İbn Kemal'in eserini yazarken kullandığı kaynakların belli başlıları başta Neşrî, Ruhî, Şükrullah, Karamanî Mehmed Paşa ve Tursun Bey'in eserleri olmak üzere anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'lar ve *Tarihî Takvimler*'dir. Ancak müellifin, erişebildiği şifahî rivayetleri değerlendirdiği de görülmektedir. Yer yer eleştirel bir üslûp kullanan Kemalpaşazâde'nin dili devrine göre epeyce ağır ve süslüdür. *Tevârih-i Âl-i Osman* uzun süre istifadeden uzak kalmış, ancak XIX. yüzyılda gerekli ilgiyi görmeye başlamıştır²². *Tevârih-i Âl-i Osman* üzerinde birçok kişi tarafından çalışmalar yapılmıştır. Ezcümle muhtevası bakımından **Mohaçnâme** adıyla da anılan onuncu defter 1859 yılında Pavet de Courteille tarafından Fransızca tercümesiyle birlikte Paris'te yayımlanmıştır. Müellifin kaleminden çıkan Fatih dönemine ait yedinci defter Şerafettin Turan tarafından önce tıpkıbasım olarak 1954'te, transkripsiyonlu metniyle birlikte ise 1957'de; birinci ve ikinci defterler ise aynı naşir tarafından eski harflerle 1970 ve 1983 yıllarında Ankara'da neşredilmiştir. I. Murad devrine dair üçüncü defter üzerinde Abdullah Satun tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (İstanbul 2009). Sekizinci Defter'i Ahmet Uğur neşretmiş (Ankara 1997); dokuzuncu defter de aynı araştırmacı tarafından Almanya'da (Berlin 1985) yayımlanmıştır. Yıldırım Bayezid devrine dair **dördüncü defterin** neşrini Koji İmazawa gerçekleştirmiş (Ankara 2000). Onuncu defterin yeni harflerle ikinci yayını ise Şefaettin Severcan tarafından 1996'da yapılmıştır.

22 İsmet Parmaksızoğlu, "Kemâl Paşa-zâde", *İA*, VI, 561-566; Şerafettin Turan, "Kemalpaşazâde", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238-240.

II. Bayezid devrinde vekayinâme tarzında ve sadece bir olaya dair **monografik** eserler ile **gazânâme** ve **fetihnâmeler** de yazılmıştır. Müellifi belli olmayan *Menâkıb-ı Sultan Bayezid* bunlardan biridir ve 1733 yılında Fransızca'ya çevrilmiştir²³. Kaynaklarda **Uzun Firdevsî** olarak geçen şair *Süleymannâme* adlı manzum eserini II. Bayezid'e takdim etmiştir. Esas olarak Süleyman Peygamber'in hayatını konu alan eserini Fatih döneminde yazmaya başlayan ve Sultan Bayezid zamanında bitiren Firdevsî'nin asıl tarihi *Kutbnâme* adını taşır ve Haçlı donanmasının 1501 yılında Midilli adasına saldırısını konu alır. II. Bayezid, Şehzâde Korkut, Hamza Bey ve Kemal Reis'in kahramanlıklarını mesnevi tarzında veren eser²⁴ İbrahim Olgun ve İsmet Parmaksızoğlu tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1980). Ünlü Akıncı beylerinden Mihaloğlu Ali Bey'in (ö. 1507) gazâlarını konu alan manzum eserini II. Bayezid devrinin sonlarına doğru yazmaya başlayan ve Yavuz devrinde tamamlayan **Suzi Çelebi**'nin (ö. 1524) *Gazavatnâme*'si ise Ağâh Sırrı Levend tarafından yayımlanmıştır (Ankara 1956).

XV. yüzyılda yaşadığı bilinen fakat kimliği hakkında yeterli bilgi bulunmayan **Kıvâmî**'nin 1490'da yazdığı ve II. Bayezid'e sunduğu *Fetihnâme-i Sultan Mehmed*'i, bizzat katılmış olduğu bu padişah dönemi sefer ve zaferlerine, son kısımları ise II. Bayezid'in ilk yıllarına dairdir. Başlıca kaynakları anonim *Tevârih-i Âl-i Osman*'lar olan, Tursun Bey tarafından kaynak olarak kullanılan ve tek yazma nüshası Berlin Devlet Kütüphanesi'nde bulunan eser Franz Babinger tarafından yayımlanmış (İstanbul 1955), ayrıca üzerinde bir doktora tezi hazırlanmıştır (Münih 1975)²⁵.

II. Bayezid devri için Cem Sultan adına yazılmış *Câm-ı Cem-âyîn* 'den de söz etmek gerekir. Müellifi **Bayatî Hasan** hakkında bilinenler çok azdır. Hac farızası edasında Şehzâde Cem'le tanışan Bayatî, onun emriyle mahiyeti meçhul *Oğuznâme* 'den özetlediği eserini bu şehzadeye ithaf etmiştir. Osmanoğulları'nın soyu hakkında bilgiler veren bir **silsilenâme** olan bu eser Şükrullah tarafından kaynak olarak kullanılmıştır. Osman Gazi'ye ait sikkeden ilk söz eden de galiba Bayatî Hasan olmalıdır. Daha sonra XVI. asırda Hadîdî de bu sikkeden bahsedecektir. İlk neşri 1331 yılında Ali Emîrî tarafından yapılan *Câm-ı Cem-âyîn*, 1949 yılında Fahrettin Kırzioğlu tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır²⁶. Yine bu şehzâde ile ilgili bir başka eserin adı *Gurbetnâme*'dir²⁷.

Mehmed Arif Bey tarafından *Târîh-i Osmânî Encümeni Mecmuası* ilavesi olarak verilen *Vâkıât-ı Sultan Cem* (İstanbul 1330) ise muhtemelen 1514 yılında

23 Ağâh Sırrı Levend, *Gazavatnâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavatnâmesi*, Ankara 1956, s. 19–20.

24 Orhan F. Köprülü, "Firdevsî, Uzun", *DİA*, İstanbul 1993, XIII, 127–129.

25 İsa Kayaalp, "Kıvâmî", *DİA*, Ankara 2002, XXV, 507; Afyoncu, aynı eser, s. 28.

26 Abdülkadir Özcan, "Câm-ı Cem-âyîn", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 43.

27 *Fatih ve İstanbul*, İstanbul 1954, s. 211–271.

yazılmış olmalıdır. Bu arada son olarak II. Bayezid devrinde müellifi meçhul ***Tevârih-i Âl-i Osman***'ların telifinin devam ettiğini de belirtmeliyiz²⁸. Kezâ şuaradan **Sinoplu Safâî** *Feth-i İnebahtı ve Modon* adlı eserinde, II. Bayezid zamanında bu iki şehrin fethinin tasvir edildiği eserini muhtemelen Yavuz devrinde yazmıştır. Mora'daki fetihlerle ilgili olarak Mehmed Münşî'ye izafe edilen eserin bir nüshası Paris Milli Kütüphanesi'ndedir²⁹.

Daha sonra Matrakçı Nasuh Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Türkçe'ye çevirmeye başladığı *Taberî Tarihi*'nin devamı olarak kaleme aldığı II. Bayezid devriyle ilgili kısmı bazı kataloglara *Târih-i Sultan Bayezid* adıyla girmiş ve eserin İngiltere'de bulunan minyatürlü yazması Reha Bilge ve Mertol Tulum tarafından yayımlanmıştır (İstanbul 2012).

Sonuç olarak, siyasî anlamda Osmanlı Devleti'nin temellerinin oturduğu Sultan II. Bayezid'in hükümdarlığı döneminde kültürel alanda özellikle Tarih yazıcılığında büyük gelişmeler olduğu görülmektedir. İlk standart Osmanlı tarihleri dışında, ***Tevârih-i Âl-i Osman*** genel adı altında müellifi bilinen ve bilinmeyen, çoğu birbirinin tekrarı, üslûp ve ifadesi gayet sade çok sayıda kronik bu padişahın teşviki ve hususi iltifatıyla kaleme alınmıştır. Aynı şekilde belli olaylara münhasır gazâname veya fetihname adları altında monografik teliflerin sayısında da artış kaydedilmiştir. Bu veriler ışığında, oluşumu II. Murad döneminde başlayan, Fetih sonrasında gelişmesini sürdüren Osmanlı Devleti'nde Tarih yazımının Sultan II. Bayezid'in teşvik ve hamiliğinde hız kazandığı ve ilk standart tarihlerin kaleme alındığı söylenebilir.

28 Abdülkadir Özcan, "Tevârih-i Âl-i Osman", *DİA*, İstanbul 2011, XL, 579–581.

29 Levend, *Gazavâtnâmeler*, s. 21.

Kaynakça ve Kısaltmalar:

Afyoncu, Erhan, *Tanzimat Öncesi Osmanlı Araştırma rehberi*, İstanbul 2007.

Aksoy, Hasan, “Bihîştî Ahmed Sinan Çelebi”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1992, VI, 144–145.

Anhegger, Robert, “Mehmed b. Hacı el-Konevî'nin Tarih-i Âl-i Osman'ı” *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, İstanbul 1952, II/3–4, s. 51–66.

Anhegger, Robert, “Selâtinâme Müellifi Kemal”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IV/4 (1952), s. 447–470.

Babinger, Franz, *Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri* (çeviren: Coşkun Üçok), Ankara 1982.

Başar, Fahameddin, “İlk Osmanlı Tarihçileri”, *Türkler*, XI (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Ankara 2002, XI, 409–416.

Beldiceanu-Steinherr, Irène “Un legs Pieux du Chroniqueur Uruj”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, London, XXXIII (1970), s. 359–363.

Emecen, Feridun, “Gazâya Dâir”: XIV. Yüzyıl Kaynakları Arasında Bir Gezinti”, *Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, İstanbul 1995i s. 191–197.

Fatih ve İstanbul, İstanbul 1954, s. 211–271.

İnalçık, Halil, “Âşıkpaşazâde Tarihi Nasıl Okunmalı?”, *Söğüt'ten İstanbul'a* (Derleyenler: Oktay Özel-Mehmet Öz), Ankara 2000.

İnalçık, Halil, *Kuruluş Devri Osmanlı Sultanları, 1302–1481*, İstanbul 2010.

İnan, Kenan, “Sade Nesirden Süslü Nesire: Fatih'in tarihçisi Tursun Bey ve Tarih Yazma Tarzı”, *Osmanlı*, Ankara 1999, VIII, 293–300.

Kayaalp, İsa, “Kıvâmî”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 507.

Köprülü, Fuad, “Âşık Paşa-zâde”, *İslâm Ansiklopedisi (İA)*, İstanbul 1940, I, 706–709.

Köprülü, Orhan F., “Firdevsî, Uzun”, *DİA*, İstanbul 1993, XIII, 127–129.

Küçükdağ, Yusuf, “Rûhî Çelebi”, *DİA*, İstanbul 2008, XXXV, 206–207.

Levend, Ağâh Sırrı, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956.

Mehmet Şükrü, *Osmanlı Devletinin Kuruluşu: Bitlisli İdris'in Heşt Bihîşt Adlı Eserine Göre*, Ankara 1934.

Ménage, V. L., *Neshri's History of the Ottomans: The Sources and Development of the text*, London 1964.

Ménage, V.L., “Edirneli Rûhî’ye Atfedilen Osmanlı Tarihi’nden İki Parça”, *Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı’ya Armağan*, Ankara 1976, s. 311–333.

Ménage, V. L., “Bihistî”, *EI2* (İng.), Leiden 1954, I, 1210.

Özcan Abdülkadir, “Yavuz Sultan Selim’in Kürt Politikası”, *Derin Tarih* (Temmuz 2013), sayı 16, s. 53–59.

Özcan, Abdülkadir, “Âşıkpâşazâde”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 6–7.

Özcan, Abdülkadir, “Câm-ı Cem-âyîn”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 43.

Özcan, Abdülkadir, “Fatih Devri Tarih Yazıcılığı ve Literatürü”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, İstanbul’un Fethinin 550 Yılı Özel Sayısı (2003/1), sayı 14, s. 55–62.

Özcan, Abdülkadir, “Heşt Bihîşt”, *DİA*, XVII, 271–273.

Özcan, Abdülkadir, “İdris-i Bitlisî”, *DİA*, XXI, 485–488.

Özcan, Abdülkadir, “Neşri”, *DİA*, İstanbul 2007, XXXIII, 20–22.

Özcan, Abdülkadir, “Oruç b. Âdil”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (*DİA*), İstanbul 2001, XXXIII, 425–426.

Özcan, Abdülkadir, “Osmanlı Tarihçiliğine ve Tarih Kaynaklarına Genel Bir Bakış”, *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sayı 1 (2013) Bahar, s. 271–293.

Özcan, Abdülkadir, “Tevârîh-i Âl-i Osman”, *DİA*, İstanbul 2011, XL, 579–581.

Özcan, Abdülkadir, “Yavuz Ömrünü İslâm Birliğine Adamıştı”, *Derin Tarih* (Eylül 2013), sayı 18, s. 76–83.

Özergin, M. Kemal, “Rûhî”, *İA*, İstanbul 1988, IX, 764–765.

Öztürk, Necdet, “Oruç Beğ Tarihi ile Türkçe Anonimler Kronikler Arasındaki İlişkiye Dair”, *Bir* (1996), s. 117–125.

Öztürk, Necdet, *Haniwaldanus Anonimi’ne Göre Sultan Bayezid-i Velî (1481–1512)*, İstanbul 1997.

Öztürk, Necdet, XV. Yüzyıl Tarihçilerinden Kemal, *Selâtnâme* (1299–1490), Ankara 2001.

Parmaksızoğlu, İsmet, “Kemâl Paşa-zâde”, *İA*, VI, 561–566.

Tekindağ, Şehabeddin, “Neşri”, *İA*, İstanbul 1988, IX, 214–216.

Turan, Şerafettin, “Kemalpaşazâde”, *DİA*, Ankara 2002, XXV, 238–240.

Tursun Bey, *Târih-i Ebü’l-Feth* (haz. Mertol Tulum), İstanbul 1977.

Unat, Faik Reşit, “Oruç”, *İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 1988, IX, 418–419.

